

Litteratur.

Heikki Klemetti: Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Werner Söderström Osakeyhtiö 1936.

I Suomen Museo av år 1927 blevo de stora tillskott i forskningsarbetet rörande landets äldre byggnadsminnen, som fullbordandet av verket »Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvulla» innebar, och den tillfredsställelse häröver, som man kände på de håll, där det arbetas för våra byggnadsminnens bevarande, nogsam framhållna. Nämnda verk syftade ju främst till att klargöra ett märkligt skede i våra kyrkors byggnadshistoria. Kritik över stilar och former ville författaren egentligen lämna utanför sitt område. Det främsta forskningsresultatet utgjorde onekligen uppgifterna om de gamla byggmästarne och deras livsverk. Allt detta hade författaren inhämtat i de rikssvenska arkiven under sin fåfänga jakt efter de originala ritningarna till sin hembygds, Kuortane sockens kyrka.

Men vi hava också arkiv och samlingar av dokument och handlingar i hemlandet. Författarens intresse var väckt. Att han nu hade lust att tränga något djupare i studiet även av dessa samlingar, är fullt naturligt. Och nu kom han till något nytt! De gamla byggmästarne av folket hade ännu en viss betydelse in på 1800-talet, med andra ord, de nya stilriktningar, som inkommit i byggnadskonsten, hade icke lyckats döda allt det gamla. Ännu kunde en hel del bland- och övergångsformer uppstå även under dessa brytningstider, alldeles så, som alltid varit fallet vid övergång till nya stilperioder. Författaren hade likväl icke trott, att denna naturliga företeelse denna gång lämnat spår efter folkbyggmästarnes konst och att sådana män t.o.m. ännu funnos. Nu uppenbarade landets egna arkivgömmor detta faktum och gav ny inspiration. Resultatet blev en ny, ståtlig bok, utgörande en vacker fortsättning på författarens tidigare arbete, som han redan själv troligen hade tänkt sig avslutat med det första bandet. Varje forskare och arbetare på området bör åter känna sig rikare, ty även nu föreligger resultatet av ett samvetsgrannt studium, som är till ovärderlig nytta såsom kunskapskälla.

Det i den första delen värdefullaste materialet, de tidigare endast sparsamt kända uppgifterna om de gamla folkbyggmästarne, som, oskolade, utövade yrket från far till son, har icke i den senare delen kunnat bliva lika framträdande. Dessa folkbyggmästares tid var egentligen nu förbi, och endast få funnos, som ännu i någon mån lyckades göra sig gällande. I stället dominera nu de skolade ämbetsarkitekterna, vilkas antal och därmed också inlägg i konsten växte betydligt, sedan åtminstone den första utbildningen kunde fås i hemlandet. Men uppgifterna om dessa arkitekter kunna på många orsaker aldrig bliva ett bärande motiv för författarens arbete, på samma sätt som kännedomen om folkbyggmästarne. Huru litet än skrivits om arkitekterna, är materialet dock tidigare vida mera känt. Författaren har ju heller aldrig haft intresse för dem för deras egen alstrings skull, utan endast

såsom förstörare av folkmästarnes arbete. Uppgiften blir därför nu mindre sympatisk och betydligt mera inriktad på stil- och formkritik, eller just på det, som författaren i sitt första verk ansåg sig helst böra överlämna åt andra forskare. Han förmår icke heller se utvecklingsförhållandena från den höjd, varifrån de kunna framstå som naturliga och nödvändiga tidsföreteelser, där personliga svagheter och missgrepp icke böra framdragas som oförsonliga felsteg. Men allt detta hindrar ingalunda, att författaren även nu framkommer med intressanta fakta samt påpekar och rättar mängen skev uppfattning. Iakttagelserna äro även nu, som i det tidigare verket, skarpa och slutsatserna ofta övertygande.

Allt från den tid, då Intendentskontoret i Stockholm fick sig förelagt att granska och godkänna ritningarna även till kyrkorna i Finland, uppstod helt naturligt en schism mellan de granskande ämbetsmännen och de tidigare sitt yrke fritt utövande männen av folket i gränlandet. Huru framstående de sistnämnda än voro i sitt fack och huru vackra resultat de än uppnådde, förmådde de icke utföra sådana ritningar, att myndigheterna av dem kunde bilda sig ett riktigt omdöme, helst som den gamla träbyggnadsstilen i Finland för de svenska arkitekterna var lika främmande, som de nya strömningarna på arkitektens område voro obegripeliga för den finske bonden. Av dessa orsaker blevo folkbyggmästarnes förslag alltid omarbetade.

Samma motstånd röntessa folkbyggmästare även sedan Intendentskontoret i Åbo kommit till stånd. Men här skönjes likväl ett bemödande hos parterna att forma sig efter varandra. Författaren framhåller, att ämbetsarkitekterna nu uppenbarligen börja använda sig till godo folkbyggmästarnes konst. Detta är egentligen orsaken till, att ämbetsarkitekturen även fått rum inom författarens intressesfär. En alldeles speciell orsak härtill har han funnit i den omständigheten, att det finska kontorets förste konduktör Anton Arppe, som i denna sin egenskap hade granskningen av insända ritningar omhand samt även vid behov uppgjorde nya förslag, var en »finsk man». Uppgiften, att Arppe var född i Kides år 1789, är verkligen av betydelse såsom en rättelse till det allmänna antagandet, att han var född i Sverige. Emellertid flyttade han dit vid fyra års ålder och fick där sin uppfostran och utbildning. Författaren säger: »mera svenskt fanns icke hos honom». I vilken grad han härigenom hade lättare än andra att uppfatta folkbyggmästarnes konst är icke lätt att utröna, men sedan han blivit konduktör vid Intendentskontoret i Finland, hade han så mycket lättare att under ämbetsresor och personligt sammanträffande inhämta åtminstone någon kunskap om de äldre kyrkbyggnaderna i landet.

Frågan om inrättandet av ett intendentsämbete i Finland framkallades, emedan kyrkoherden i Kisko församling, David Sevon, år 1810 inkom till rikskonseljen med anhållan, att den av åskan förstörda församlingskyrkan finge ånyo uppföras av trä enligt medföljande förslag. Denna anhållan godkändes, men samtidigt beslöts att hos H. M. Kejsaren göra en framställning om inrättandet av ett intendentskontor i likhet med det, som fanns i Stockholm. Man var i rikskonseljen av den åsikten, att utan ett sådant ämbete den gamla, redan år 1776 fastställda förordningen om ritningars granskning och fastställelse icke kunde följas. Smaken skulle snart övergå till barbari, om man måste lita sig till endast okonstnärliga och oskolade murarmästare och timmermän. Var man har ju icke förutsättningar till att bliva artist eller arkitekt. De många nya statliga byggnadsverk, som nu i närmaste framtid borde byggas, påskyndade ytterligare frågans lösning.

Konseljen beslöt vända sig till den enda arkitekten, som fanns att tillgå inom landet, den i Italien födde Carlo Francesco (Charles) Bassi, som var konduktör vid Överintendentsämbetet i Stockholm, men nu hade sin verksamhet förlagd i Åbo.

Denne fackman uppgjorde ett förslag, enligt vilket en intendent borde anställas för handhavandet av allmänna byggnadsärenden. Denne borde vara arkitekt samt hava under sig en konduktör, som samtidigt vore ämbetets sekreterare. Även ansågs en fastställd byggnadsordning för städerna bliva nödvändig. Intendentsämbetet blev också inrättat efter detta förslag och Bassi blev utnämnd till dess intendent. Konduktörsbefattningen söktes av extra konduktören vid ämbetet i Stockholm, Anton Wilhelm Arppe samt av förre fortifikationsofficeren vid svenska flottan Pehr Granstedt. Ehuru den sistnämnde var äldre, blev Arppe på grund av sina artistiska meriter utnämnd till platsen. Den 3 september 1811 kunde det finska intendentsämbetet alltså påbörja sin verksamhet, som nu i de nya förhållandena, som inträtt efter kriget, blev särdeles krävande och betungande. År 1821 flyttades intendentskontoret till Helsingfors, varvid en ny konduktörsplats inrättades. Arbetsbördan blev allt mera betungande, men småningom utbildades även nya arkitekter. År 1848 började länsarkitekterna sin verksamhet och slutligen, år 1865, övergick det gamla Intendentskontoret i Överstyrelsen för allmänna byggnaderna, som existerade ända till omorganisationen år 1937.

Författaren har i ett särskilt kapitel sammanfört uppgifter om de första ämbetsmännen vid Intendentskontoret i Finland. Han skriver delvis t.o.m. ganska utförligt om deras åtgöranden i tjänsten samt dröjer vid deras personligheter kanske längre, än man i första hand anser för sammanhanget erforderligt. Men om också detaljer utträda ur ramen, bör likväl erkännas, att författaren icke är omedveten därom och att detta kapitel innefattar så mycket, som korrigerar gängse uppfattning och tidigare på andra håll givna uppgifter, att man gärna ger sig mödan att följa honom även på hans sidospår.

Vad först och främst intendenten Bassi angår, påpekar författaren de olika uppgifter om födelsedatum m.m., som tillbudsstående källor framföra. Han påpekar även vanskligheterna i att efter underskrifterna på ritningarna sluta sig till deras upphovsmän. Intendenten skrev nämligen i många fall sitt namn under ritningarna endast såsom granskare och godkännare av desamma. Huru allmänt har icke texten uppfattningen gjort sig gällande, att Engel utfört det mesta av empiritidens träbyggnader i den unga huvudstaden Helsingfors. Såsom intendent hade han utan tvivel stort inflytande på stilriktningen, men han hade ju redan många självständiga medhjälpare. Först under senaste tid har en av fackmän bedriven, ingående granskning av ritningarna i arkiven ådagalagt, att stora misstag tidigare blivit begångna med avseende på byggnadernas verkliga upphovsmän. Rubriktexterna, utförandet av planscher och de personliga dragen röja ofta för fackmannen de tidigare uppgifternas ohållbarhet.

Bassi hade på sin tid endast en medhjälpare på kontoret. Själv framhöll intendenten sig som den huvudsaklige projekteraren, medan konduktören Arppe, som var strängt upptagen av sekreterargöromålen och uppgifter utanför den egentliga tjänsten, oftast blott kalkerade de till fastställelse inlämnade ritningarna. Uppenbarligen fick Arppe dock ligga i med största energi, medan Bassi höll sig undan med läkarintyg. Författaren uttrycker sin förvåning över, att Arppe icke skrev t.o.m. den klagoskrift, genom vilken Bassi försökte få honom avlägsnad från tjänsten. Alldeles gott torde förhållandet mellan chefen och medhjälparen alltså icke varit. Att under sådana omständigheter arbetet ofta blev lidande och expeditionerna fördröjda, kan man lätt förstå. Relationen om det lilla intrigspelet under intendentskontorets första tider yppar många omständigheter, som ställa Arppe i en dager, som är allt annat än förmånlig för intendenten Bassi. Av allt detta har synnerligen litet tidigare framdragits ur arkivens gömmor. Icke ens den berättelse, som

överarkitekten S. M. Schjerfbeck författade till Byggnadsstyrelsens 100-årsdag, blev utgiven i tryck.

Anklagelserna mot den plikttrogne Arppe förorsakade honom intet men. Tvärtom blev han utan ansökan utnämnd till förste konduktör, sedan tillökning i arbetskraften erhållits. Att framhålla Arppes energi och arbetsduglighet är säkerligen fullt berättigat. I detta sammanhang har det sitt värde främst på grund av, att man sålunda kommer till insikt om, i vilket förhållande han stod till de ännu i landsorten verkande byggmästarna av folket, vilkas insända ritningar det gällde för honom att, säkerligen icke allenast kalkera, utan att granska och rätta. Han måste också vid behov uppgöra fullständigt nya förslag.

Redan i författarens första arbete framstod tydligt den ringaktning, med vilken han betraktar C. L. Engels gärning i vårt land. I nu föreliggande sammanhang synes han berett sig många tillfällen att icke allenast återkomma till sina tidigare påståenden, utan att även trampa vidare på sin utstakade väg, där han visserligen icke följes av inhemska sakkännare, men vilken väg han finner väl beredd av några utländska forskare och kritiker. Författaren framhåller, att Engel i det allmänna begreppet står som en civilisationens märkesman i vårt land, t.o.m. som en storhet, åt vilken man vill resa monument. Om något missljud blandats i lovsångerna, har författaren alltid hört dem komma från utländskt håll. Med sitt fina öra har han även lyckats uppfånga dessa missljud och sedan tecknat dem sig till minnes. Så kommer det sig, att vi här åter finna en repris av den redan kända melodin: Vem kan väl icke klistra grekiska meanderfriser e.d. på en byggnad! Denna visa lancesrades av professor Strzygowsky i Hufvudstadsbladet N:o 280 år 1923. Här framhölls också redan, att Engel ingalunda var kupolens uppfinnare i Finland (I detta sammanhang påminnes om doktor K. K. Meinanders betraktelser i Finskt Museum 1923.) Författaren anser dock, att Engel hade ett normalt öga för proportioner. Man kan icke värja sig för känslan, att författaren här går in på en konstkritik, som han tidigare själv försiktigt nog velat undvika, emedan den lätt leder honom utanför gränserna för hans uppgift.

Även i sitt omdöme om Engel skulle författaren säkerligen fått fram många sunda tankar, om han icke så orubbligt ville betrakta den för vårt land främmande, tyske arkitekten eller »ryske statsbyggmästaren» från en möjligast oförmånlig sida. Man måste beklaga denna säkerligen alltför radikalt genomförda inriktning, ty vi sakna verkligen alltjämt en uttömmande, lidelsefritt framställd avhandling om Engel och hans livsverk.

Med största bestämdhet kan man säga, att Engel aldrig här hade erhållit så stort namn och rykte, om han kommit hit endast för att bygga landsortskyrkor. Man kan t.o.m. säga, att denna uppgift egentligen låg utanför hans håg och intresse. Att bedöma honom efter det resultat han här uppnådde, är därför oriktigt, helst som även de ritningar, som äro försedda med hans namn, i många fall voro andras verk. Att han, så främmande han än stod för landets äldre byggnadskonst, tydligt försökte taga hänsyn till denna och delvis rätta sig efter dess former, visar ju icke enbart den tidigare stilens styrka och livskraft, utan även arkitektens goda vilja och uppfattning. Att de till intendentsämbetet insända förslagen från landsorten under Engels inflytande ofta blevo till eigenkännlighet omarbetade, varvid de gamla, mäktiga och dominerande proportionerna blevo förvanskade och karaktären förslöad, är ett faktum. Men man kan väl icke påbörda Engel eller någon annan enskild man den skulden. Den nyklassiska stilen hade nått vårt land. Tiden var sådan, att den med hela sin entusiasm omfattade varje reminiscens av de gamla grekernas konst. Redan Carl August Ehrensverd uppfattade antiken såsom den enda rätta

konstriktningen, som i Norden svärligen kunde alstras, endast njutas. Men det man beundrar, försöker man även taga till rättesnöre i sin alstring och rent mänskligt är, att idealen växla och att alla följa med strömmen.

Att Engel i ovanlig grad uppfattats som en personlighet berodde på, att han så helt fick ägna sig åt sin uppgift att uppbygga den nya huvudstaden. Det är som skapare av alla de monumentalbyggnader, som enligt kejsarens befallning måste uppföras, som eftervärlden velat hylla honom och visa sin tacksamhet genom att önska honom en minnesstod mitt bland hans egna skapelser. Den främmande arkitekten gjorde väl här ändå annat än klistrade grekiska former på våra hus, och vi böra hågkomma, att tidsförhållandena voro så helt andra än nu, i det fria Finland. Men allt detta leder ju oss verkligen långt ut över ramen för författarens uppgift.

Oundvikligt var, att de nya strömningarna skulle trycka sin prägel på byggnadskonsten i hela vårt land. Då byggmästarne erforo, att deras primitiva ritningar icke blevo förstådda på ämbetsverket, vände de sig till lantmätare, fortifikationsofficerare o.a. kunniga ritare. Men en utomstående, huru skicklig ritare han än är, kan svärligen inlägga samma själ i arbetet, som skaparen, upphovsmannen. Och då byggmästarne märkte, att förslagen blevo omarbetade, bemödade de sig att, utan skola, följa den nya riktningen. Arkitekterna försökte å sin sida ofta taga hänsyn till de inlämnade förslagen, men man kan icke klandra dem för, att de i en klassiskt betonad byggnad icke ansågo sig kunna bibehålla de branta taken. Ty huru kan man tänka sig modellen, ett grekiskt tempel, med andra proportioner än de föreskrivna, allmänt rådande! Så blevo småningom de svängda barockformerna tillstramade, tornspirorna miste sina lökar och kyrkorna sin mäktiga, stolta resning. Var detta väl beroende av den ene eller andre arkitektens bristande uppfattning, eller var det hans fel, att tidsutvecklingen fordrade skolning och ett digert studium i facket såväl i hemstaden som i de stora konstcentra i utlandet? En blick i arkitekternas meritförteckningar från den tiden borde övertyga oss om, att de arbetade med största samvetsgrannhet och offrade tid och möda för sin utbildning. Men vad betydde allt detta, då de icke förstodo att allt framgent låta folkbyggmästarne sköta om stilbegreppen! De kunde ju varit byggmästarne behjälpliga som kunniga ritare, om nu ritningar alls behövdes. Sådan värdesättning av den skolade arkitekten är ingalunda sällsynt, men den är fullständigt ohållbar då det gäller en ny skapande tid!

Ernst Bernhard Lohrmann, Engels efterträdare på intendentposten, var även tysk till börd. Han hade varken tillfälle eller förmåga att höja sig till en ställning, motsvarande föregångarens. Men han fick emellertid en stor uppgift, vilken han med berömmelse löste. Författaren nämner i största korthet Lohrmanns väl genomtänkta förslag till omorganisation av ämbetet. Såsom utlänning behövde han en framstående medhjälpare och fann en sådan i den svenskfödde konduktören Carl Albert Edelfelt. Man kan dock näppeligen antaga, att den ännu icke 30-åriga konduktören utarbetat hela förslaget, så mycket administrativ klarsynthet framträder ur detsamma. Här må vissa punkter i detta förslag något vidlyftigare framhållas på grund av de sunda principer angående kyrkbyggnadsföretagen, som av förslagsställaren påpekas:

Vid entreprenaders och kontrakts avslutande borde en sakkunnig person bevaka församlingens intressen. Syner borde företagas vid grundläggningens början och vid dess fullbord, vid väggarnas uppförande m.m. Alltså icke endast slutsyn förrättas, såsom därtills skett.

Främst med anledning av denna välbetänkta reform blevo länsarkitekterna nödvändiga. Lohrmann ansåg, att kostnaderna för de årliga reparationerna här-

igenom skulle väsentligt minskas, byggnadsintresset på landsorten befrämjas samt smaken och uppfattningen utvecklas. Länsarkitekterna borde också få granska ritningar och kontrollera konstruktioner med avseende på eldfara m.m.

För att befrämja dessa arkitekters arbete och höja deras kunskaper kunde de under vintermånaderna inkallas till tjänstgöring vid byggnadsstyrelsen, där de borde redogöra för sommarens arbeten inom sina distrikt. Byggnadsstyrelsen finge antaga i tjänst kvartersmän, för att uppfostra dem till kunniga arbetare och byggmästare. Många arbetares »slumrande anlag» skulle sålunda väckas och göras nyttiga för samhället. För genomförandet av alla dessa nyttiga reformer beräknades en ökning av staten med endast 4900 R.S. Sedan uppräknas de nya posterna samt föreslås, att det nyorganiserade ämbetet finge benämningen Allmänna Byggnadsverket. Möjligens bidrago Lohrmanns reformer till, att arkitekterna för en lång tid framåt blevo bundna vid ämbetsverket, där den individuella utvecklingen delvis blev hämmad. År 1872 öppnades den första privata byrån för praktisk byggnadskonst och först i våra dagar hava arkitekterna börjat arbeta utan att intagas i ämbetets rullor.

Dessa sunda reformförslag voro av så stor betydelse även för kyrkbyggnaderna i landet och framvisa en så ärlig strävan att höja byggnadskunnigheten i landsorten nu, då de i bygderna boende timmermännen och byggmästarne icke mera tillbörligt behärskade den nya stilriktningen, att författaren kanske bort ägna dem uppmärksamhet. Det icke mindre hedrande förslaget, framställt av en utländsk man, att »infödda finnar» böra få företräde framom utlänningar vid besättandet av platser, har författaren dock rättvisligen uppmärksammat. Nu funnos redan »infödda finnar», som vunnit utbildning i facket. Efter Edelfelt, som var rikssvensk, utnämndes verkligen en infödd arkitekt till chefsposten. Från år 1869 beklädde den i Helsingfors födde arkitekten Axel Hampus Dalström (släkten skriver namnet utan h) överdirektörsposten vid Överstyrelsen för allmänna byggnaderna.

Man kan icke beskylla Lohrmann för att nygotiken fick insteg i landet, kanske han icke förmädde hålla den från sitt ämbetsbord. Redan under 1830-talets början spirar den upp och blir ingalunda endast ett hugskott, utan växer till en hel epok, som sträcker sig genom generationer. Själv var Lohrmann klassiker, och ehuru eftervärlden icke ansett honom framstående som konstnär, skilde han sig dock jämförelsevis väl från så ömtåliga och otacksamma uppgifter som omgestaltningen av Engels Nikolajkyrka. Bland hans arbeten nämner författaren villan Hagalund. (Är detta ett tryckfel? Villan vid Glosundet mellan Borgar och Formanshagarna i Helsingfors fick namnet Hagasund.)

Man följer gärna författaren i hans betraktelser över de nya stilriktningarna. Man är villig att med honom ställa sig oförstående gentemot vissa direkta smaklösheter och att förvåna sig över, med vilket oberoende av tidigare utförda kyrkor de nya staplarna eller tornen komponeras. Man är honom tacksam för, att han nu verkligen funnit, att mycket, som hos oss informats i begreppet nygotik, har ytterst litet med gotik att skaffa. De förkrympta lanterninerna och de ofta i förhållande till tornen otympligt långa skeppen äro alltför märkbara proportionsbrister för att icke falla i ögonen. För den betecknande »paviljongsstilen» med »lövsågsornering» äro vi beredda att uttrycka vårt medlidande, huru allmänt omfattad den än var under sin blomstrings dagar.

Författarens indelning av kyrktyperna i långkyrkor utan och med torn eller korsarmar, kors- och centralkyrkor av olika slag samt rundkyrkor, är klar och erbjuder en överskådlig framställning av allt, som författaren tagit till sin uppgift. Staplarna utgöra en skild avdelning för sig. Den har blivit den vackraste och mest helgjutna i boken. Staplarna undergingo sällan den omarbetning, som kyrkbyggnad-

derna voro utsatta för. Ofta sändes ritningarna till dessa alls icke till fastställelse. Under de nya stilepokerna utfördes staplar överhuvudtaget icke. Författaren mediterar över vad som skall ske, då de gamla staplarna icke mera uthärda tidens tand. Skall den gamla folkbyggnadskonsten icke kunna hava kraft att stå som en stadig grund och ett gott föredöme för nutidskonst? Författaren skönjer glädjande glimtar bland de allra nyaste byggnadsalstren. Han framhåller också professor Armas Lindgrens kyrka i Norrmark som ett gott exempel på en ny gråstenskyrka efter gammal medeltidsmodell. Vi hava verkligen professor Lindgrens djupa personlighet att tacka för, att detta försök utföll så väl. Uppgiften hade lätt i en annans hand blivit ett exempel på den fattiga antikvitetsafterapningsproduktion, som på så många områden är rådande och som förväxlas med pietetsbegreppen.

Ett faktum är, att våra gamla träkyrkor ofta äro förbigångna och alltför litet värdesatta i byggnadshistoriska verk. Det är en vacker uppgift författaren tagit till sin, då han vill placera dem in på rätt plats i utvecklingen. Men vill han framhålla dem som allena berättigade att hävda sin ställning, oberoende av denna utveckling, stöter detta på omöjligheter.

I en avdelning om folklig dekorationskonst i kyrkbyggnader framhåller författaren som sin åsikt, att även de vackra, rikt skulpterade predikstolarna, altars uppsatserna m.m. till stor del äro verk av dessa samma, oskolade byggmästare, som utförde kyrkorna. Vackra exempel finnas, som bekräfta antagandet. Uppgifterna äro ägnade att väcka intresse för denna föga utforskade fråga. Att de skulpterade inventarierna från 1600- och 1700-talet ofta icke äro utförda i hemlandet, är likväl ett faktum.

Det digra verket avslutas med ännu några bilder av våra byggnadshistoriska alster, av referat på tyska, engelska och franska, av register över namn och bildmaterial, korta uppgifter om några av Intendentskontorets tjänstemän (några här uppräknade tjänstgjorde först efter Intendentskontorets ombildning till Överstyrelsen för allmänna byggnaderna) samt innehållsförteckning.

Bildmaterialet är lika gediget och väl utvalt som i det tidigare arbetet om folkbyggmästarnes kyrkbyggnadskonst, varav nu föreliggande arbete i varje fall utgör en direkt fortsättning. I likhet med bildmaterialet i den första delen saknar det även i fortsättningen varje källupplysning.

A. W. Rancken.